SA’DUDDIN TAFTAZONIY VA BALOG‘AT ILMINING RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI

Davlatshoeva Zarnigor Jamshidovna
Yangi asr universiteti “Sharq mumtoz filologiyasi” kafedrasi
2-bosqich magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Sa’duddin Taftazoniyning balog‘at ilmi rivojiga qo‘shgan hissasi chuqur ilmiy asosda tahlil qilindi. Tadqiqot ishida allomaning “Muxtasar al-Ma'ani” va “Mutavval” asarlaridagi nazariy qarashlar, ularning ichki mantiqi, terminologik tizimi va ilmiy metodologiyasi keng o‘rganildi. Shuningdek, balog ‘at ilmining asosiy bo‘limlari — ma’oni, bayon va badi’ning funksional va nazariy xususiyatlari tahlil qilindi. Natijada Taftazoniy balog‘atni mukammal ilmiy tizimga aylantirgan olim sifatida baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Taftazoniy, balog‘at, ma’oni, bayon, badi’, nutq, ritorika*

Abstract. *This article provides an advanced scholarly analysis of the contribution of Sa’duddin Taftazoniy to the development of rhetoric. It focuses on his major works “Mukhtasar al-Ma'ani” and “Mutawwal”, examining their theoretical depth, logical structure, and methodological rigor. The study also explores the functional aspects of ma‘ani, bayan, and badi‘ in discourse. The findings confirm Taftazani’s decisive role in systematizing rhetorical science.*

Keywords: *Taftazani, rhetoric, ma‘ani, bayan, badi‘,speech, rhetorical*

Аннотация. *В статье представлен углубленный анализ вклада Sa’duddin Taftazoniy в развитие риторики. Рассматриваются его труды «Mukhtasar al-Ma'ani» и «Mutawwal», их теоретическая структура и методология. Анализируются основные разделы риторики — маани, баян и бади.*

Ключевые слова: *Тафтазани, риторика, маани, баян, бади*

KIRISH

O‘z davrida fanning turli sohalarida ijod qilgan markaziy osiyolik alloma Sa’duddin Taftazoniydan bizgacha qirqga yaqin ilmiy asarlar yetib kelgan. Shulardan ikkitasi arab tili grammatikasiga, uchtasi balog‘at ilmiga oid. Taftazoniyning «Muṭavval», «Muxtasaru-l-ma‘oniy», «Sharhu-l-miftah» asarlari balog‘at ilmining uch tarmog‘i: ma’oniy, bayon hamda badi’ ilmlarini tizimlashishiga va bu ilmlarning takomillashishiga katta xizmat qilgan. Balog‘at ilmi inson nutqining eng nozik va murakkab jihatlarini o‘rganuvchi fan sifatida Sharq ilmiy tafakkurida alohida o‘rin egallaydi. U nutqning nafaqat grammatik to‘g‘riligini,

balki uning ma’no aniqligi, ifoda kuchi va tinglovchiga ta’sir darajasini ham tahlil qiladi. Shu sababli balog‘at ilmi faqat adabiy fan emas, balki mantiq, falsafa va tilshunoslik bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan kompleks ilmiy tizimdir [1]. Balog‘at ilmining shakllanishi Qur’on matnining uslubiy mukammalligini tushuntirish ehtiyoji bilan bog‘liq. Qur’on tilining o‘ziga xosligi, undagi ifoda kuchi va estetik mukammallik musulmon olimlarini nutq qonuniyatlarini chuqur o‘rganishga undadi [2]. Natijada dastlabki balog‘at unsurlari tafsir va lug‘at ilmlari doirasida shakllandi. Biroq bu bilimlar uzoq vaqt davomida tartibsiz va tizimlashmagan holda mavjud bo‘ldi. Har bir olim muayyan jihatni o‘rganib, umumiy nazariy tizim yaratilmadi. Ana shunday vaziyatda Sa’duddin Taftazoniy ilmiy maydonga chiqib, balog‘atni mukammal tizimga soldi. U o‘zidan oldingi olimlar, xususan Al-Qazvinining ishlari asosida, lekin ulardan farqli ravishda, balog‘atni qat’iy ilmiy asosga qo‘ydi [3].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda bir nechta ilmiy metodlar uyg‘un holda qo‘llanildi. Shuningdek, tarixiy metod orqali balog‘at ilmining shakllanish bosqichlari o‘rganildi va Taftazoniy faoliyatining ilmiy zarurati asoslab berildi. Bu usul uning qarashlarini tarixiy kontekstda baholash imkonini berdi. Matnshunoslik metod orqali Muxtasar al-Ma'ani va Mutavval asarlaridagi nazariy tushunchalar tahlil qilindi. Bu yerda faqat mazmun emas, balki tushunchalarning ichki bog‘liqligi ham o‘rganildi. Qiyosiy metod yordamida Taftazoniy qarashlari boshqa olimlar bilan solishtirildi. Bu uning ilmiy yangiliklarini aniqlashga yordam berdi. Funksional yondashuv orqali balog‘at unsurlarining real nutqdagi roli tahlil qilindi. Bu esa maqolani zamonaviy ilmiy yo‘nalishlarga yaqinlashtiradi.

NATIJALAR

Muxtasar al-Ma'ani asarida balog‘at ilmi qat’iy tizimga solingan. Muallif tushunchalarni tasodifiy emas, balki sabab-natija bog‘liqligida joylashtiradi. Bu ilmiy tafakkur rivojida muhim bosqich hisoblanadi [4]. Balog‘at ilmi ma’noni til orqali to‘g‘ri va aniq ifodalash, ma’oniy ilmida shakl va mazmun birligi, ma’lumot yetkazib berishda ma’no birlamchi, ifoda ikkilamchi qoidalariga amal qilinadi. Ma’oni ilmida Taftazoniy nutqning vaziyatga mosligi masalasini markazga qo‘yadi. Misol sifatida ayta olamizki, buyruq shakli har doim buyruq ma’nosini bermaydi — u iltimos, maslahat yoki tahdid ma’nosini ham anglatishi mumkin. Bu esa nutqni kontekst asosida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, Ma’oniy ilmi o‘z ichiga tilshunoslikning endi rivojlanib kelayotgan tarmoqlaridan biri psixolingvistikaga aloqador bo‘lgan – so‘zlovchi o‘z maqsadini ifodalashda tinglovchining ruhiy, ma’naviy holatini o‘z ichiga olgani bilan hozirgi zamon tilshunosligi uchun ahamiyatli ekanligi dalillandi. Taftazoniy tomonidan ma’oniy ilmida gapning maqsadga ko‘ra turlarini hosil qilishda qo‘llanadigan vositalar, gapni sintaktik jihatdan to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri tuzish masalalari aniq va puxta ilmiy izchillikda yoritib berilganligi aniqlandi.

Bayon ilmida tashbeh, isti’ora va kinoya kabi vositalar tahlil qilinadi. Masalan:

1. “U sher kabi jasur” — tashbeh
2. “U sher” — isti’ora

Bu yerda Taftazoniy ifoda darajasining oshishi bilan nutqning ta’sirchanligi ham ortishini ko‘rsatadi. Badi’ ilmida nutqni bezovchi usullar o‘rganiladi. Masalan, tajnis, tazod, muqobala kabi usullar nutqqa estetik joziba bag‘ishlaydi. Taftazoniy bu vositalarni faqat bezak emas, balki ta’sir kuchini oshiruvchi omil sifatida talqin qiladi.

MUHOKAMA

Sa’duddin Taftazoniyning ilmiy faoliyati balog‘at ilmini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. Birinchidan, u balog‘atni mustaqil fan sifatida shakllantirdi. Bu esa ilmiy tafakkurda tizimlilikning kuchayishiga olib keldi. Ikkinchidan, uning qarashlari zamonaviy lingvistika bilan uyg‘unlashadi. Masalan, kontekstga mos nutq haqidagi fikrlar pragmatika nazariyasiga juda yaqin. Uchinchi jihat — uning ilmiy uslubi. U murakkab fikrlarni sodda va aniq ifodalaydi. Bu esa uning asarlarining keng tarqalishiga sabab bo‘lgan. To‘rtinchidan, uning nazariyasi universaldir. U faqat arab tiliga emas, balki umumiy nutq qonuniyatlariga tegishli. Yuqoridagilardan tashqari, balog‘at ilmi ma’noni fonetik, morfologik, leksik, semantik, sintaktik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan, vaziyatga mos keluvchi kalom shaklida ifoda etishni ta’minlaydigan qoida va usullarni o‘rganuvchi fan sifatida shakllangan bo‘lib, Sa’duddin Taftazoniy til tizimi va tilning shakl ekani haqidagi nazariyalarni rivojiga o‘zining «Muṭavval», «Muxtasaru-l-ma‘oniy» va «Sharhu-l miftah» kabi qimmatli asarlari bilan ulkan hissa qo‘shgani isbotlandi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Sa’duddin Taftazoniy balog‘at ilmini mukammal tizimga solgan va uni ilmiy fan darajasiga ko‘targan buyuk allomadir. Uning merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan bo‘lib, zamonaviy nutq tahlili va kommunikatsiya nazariyasida muhim o‘rin tutadi. Taftazoniyning «Muṭavval» asari uning o‘z fikrlarini hujjat va dalil bilan raddiya berib himoya qiladigan, o‘zidan oldingilar fikrlarini kuchli tadqiq va tanqid qila oluvchi, keng qamrovli erkin fikr egasi ekanini ko‘rsatadi. Tadqiqot ishining o‘rganish davomidagi natijalarga ko‘ra «Muxtasaru-l-ma‘oniy» asari bilan «Muṭavval» o‘rtasidagi farqlardan biri ushbu ikki asarni qiyoslagan tadqiqotchi Sa’duddin Taftazoniy «Muxtasaru-l ma‘oniy» asarida «Muṭavval»da keltirgan ko‘p bahslarni, Qazviniyga bildirgan ayrim e’tirozlarni, «Kashhof» va boshqa asrlardan keltirgan iqtiboslarni qisqartirgani, «Muṭavval»da Qazviyniy so‘zini dalillash yoki to‘ldirish maqsadida ulamolardan keltirgan ko‘p misollardan voz kechib, ularning mazmuniga ishora qilish bilan cheklanganini ko‘rish mumkin. Xulosa qilib aytish mumkinki, yuqorida qayd etilgan Taftazoniyning balog‘atga oid

asarlari mundarijasi, har uchala asarda bir xil. Mundarija bir-birini takrorlasa-da, asosiy o‘zgarishlar asar matnida o‘z aksini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sa’duddin Taftazoniy *Mukhtasar al-Ma‘ani fi al-Balagha*. — Arab tilida klassik balog‘at asari.
2. Sa’duddin Taftazoniy *Al-Mutawwal sharh Talkhis al-Miftah*. — Balog‘atga oid keng sharh, fundamental manba
3. Al-Qazvini *Talkhis al-Miftah*. — Taftazoniy ishlari uchun asosiy manba
4. Abu Ya'qub as-Sakkaki *Miftah al-‘Ulum*. — balog‘at nazariyasining dastlabki tizimli asari
5. Al-Khattabi. *Hashiya ‘ala Mukhtasar al-Ma‘ani*. — balog‘atning murakkab jihatlarini sharhlaydi
6. Mahmud Hasan. *Hashiya Mukhtasar al-Ma‘ani*. — madrasa an’anasida keng qo‘llanilgan
7. Taftazoniy maktabiga oid turli hashiyalar (Dar al-Kutub al-Ilmiyya nashrlari)